

ОСОБИСТІТЬ ЯК ІНДИВІДУАЛЬНИЙ МОДУС КУЛЬТУРИ І ЯК ІНТЕГРАТИВНА ЯКІСТЬ ОСОБИ

ГЕОРГІЙ ОЛЕКСІЙОВИЧ БАЛЛ
ЧЛЕН-КОРЕСПОНДЕНТ НАПН УКРАЇНИ
ДОКТОР ПСИХОЛОГІЧНИХ НАУК, ПРОФЕСОР
ЗАВ. ЛАБОРАТОРІЇ МЕТОДОЛОГІЇ І ТЕОРІЇ ПСИХОЛОГІЇ
ІНСТИТУТУ ПСИХОЛОГІЇ ІМЕНІ Г.С. КОСТЮКА НАПН УКРАЇНИ

ВЛАДИСЛАВ ОЛЕКСАНДРОВИЧ МЄДІНЦЕВ
КАНДИДАТ ПСИХОЛОГІЧНИХ НАУК
НАУКОВИЙ СПІВРОБІТНИК ЛАБОРАТОРІЇ МЕТОДОЛОГІЇ І ТЕОРІЇ
ПСИХОЛОГІЇ ІНСТИТУТУ ПСИХОЛОГІЇ ІМЕНІ Г.С. КОСТЮКА НАПН
УКРАЇНИ

Викладається трактування особистості як пов'язаного із людським індивідом (особою) модусу культури. Здійснюється, зі спиранням на уточнену характеристику логічного поняття «якість», поняттєва конкретизація трактованої у вказаний спосіб категорії особистості. Обґрунтовується модельна інтерпретація культури і особистості як її індивідуального модусу.

Ключові слова: культура, особа, особистість, якість, категорія, поняття, інтегративно-особистісний підхід у психології.

Г.А. Балл, В.А. Медінцев. Личность как индивидуальный модус культуры и как интегративное качество лица.

Излагается трактовка личности как связанного с человеческим индивидом (лицом) модуса культуры. Осуществляется, с опорой на уточнённую характеристику логического понятия «качество», понятийная конкретизация трактуемой указанным образом категории личности. Обосновывается модельная интерпретация культуры и личности как её индивидуального модуса.

Ключевые слова: культура, лицо, личность, качество, категория, понятие, интегративно-личностный подход в психологии.

G. Ball, V. Medintsev. Personality as an individual modus of culture and as an integrative quality of a person.

The authors present the interpretation of personality as of such modus of culture which is connected with a human individual (a person). A notional concretization of the personality category, treated in such a way, is made, using a specified characteristic of the logical notion 'quality'. The model interpretation of culture, and of personality as of its individual modus, is grounded.

Key words: culture, person, personality, quality, category, notion, integrative-personality approach in psychology.

Постановка проблеми і мета статті

Трактування категорії особистості – однієї з найважливіших у психології й в усьому людинознавстві – вельми різноманітні, раз у раз суперечать одне одному. Ми – див. також [6; 37; 47] – віддаємо перевагу трактуванню, що тісно пов'язує категорію особистості з категорією культури. Говорячи конкретніше, за допомогою категорії особистості характеризується втілення, або, краще сказати, буття культури¹ в людському індивіді. Таке трактування ми намагаємося розробляти в *інтегративному* ключі, причому щонайменше у двох аспектах: а) *гносеологічному* (прагнучи до синтезу адекватних розв'язуваному науковому завданню компонентів різних концепцій особистості); б) *онтологічному* (розглядаючи людського індивіда в єдності його соматичних, психологічних і духовних властивостей). У зв'язку із цим ми говоримо про *інтегративно-особистісний підхід* [6] у психології.

Мета цієї статті (яка уточнює й дещо розвиває положення статті [9]) полягає в окресленні змісту головних понять цього підходу, у пропонованому авторами варіанті.

1. Культура та її модули

Головними об'єктами людинознавства є, по-перше, *людські індивіди* і, по-друге, *людські спільноти* – сукупності взаємопов'язаних індивідів (від діад до цілого людства). Ці об'єкти можуть вивчатися у різних (хоч і взаємопов'язаних) аспектах, зокрема:

а) у *біологічному, медичному, валеологічному* аспектах, що стосуються функціонування вказаних індивідів і спільнот як, відповідно, живих істот та груп і популяцій, що з них складаються;

б) в *екологічному, економічному, технологічному* аспектах, що стосуються задоволення різноманітних потреб зазначених індивідів і спільнот в умовах їхнього життя на планеті Земля, з використанням для цієї мети штучних (створених або перетворених людьми) засобів;

в) у *соціальному й політичному* аспектах, які стосуються відносин і взаємодій індивідів і спільнот (таких, зокрема, як домінування, підпорядкування, експлуатація, піклування, боротьба, взаємодопомога та ін.);

г) в аспекті *інформаційно-спонукального* забезпечення феноменів і процесів, про які було сказано у п. «а», «б» і «в» – шляхом збереження й оновлення засобів і способів діяльності. Останній виділений курсивом термін означає, що транслюється або формується не лише інформація як така, а й настановлення на її використання.

Вказане у п. «г» забезпечення – здійснюване завдяки людській психіці та штучних засобів, створених, щоб допомогти їй, – саме й описується за допомогою категорії «культура», як ми її розуміємо.

---

¹ Вираз «втілення культури в індивіді» зазвичай сприймається, навіть усупереч бажанню авторів, як фіксація обов'язкової первинності зовнішньої культури стосовно індивіда.

Отже, ми виходимо з того, що людська культура охоплює сукупність складових буття людей, включених у їхню діяльність і використовуваних ними (свідомо або неусвідомлено) як для збереження (і відтворення) її компонентів (цілей, засобів, способів, результатів та ін.), так і для їхнього відновлення. Інакше кажучи, культура забезпечує *репродуктивно-нормативну й діалогічно-творчу* функції людських індивідів, спільнот і людства в цілому. Їхні інші функції (згадані вище у п. «а», «б» і «в») опосередковуються культурою й у цьому сенсі є *культуровідповідними*.

Характеристики культури, що відповідають зазначеним вище функціям, вказувалися багатьма авторами. Наприклад, М.О. Бердяєв [11] говорив про консервативне і творче начала в культурі. В.М. Межуєв [39, с. 289] пише про традицію й новацію як складові культури. Разом із тим доречні й наведені вище подвійні терміни. Справді, соціокультурні *норми*, у всій їхній різноманітності, слугують відтворенню (*репродукуванню*) форм, що склалися (говорять ще: «патернів» або «моделей» – див. нижче, розділ 3) буття людей у суспільстві. Подібно до цього, невіддільними одне від одного є *діалог* і *творчість* – пор. [14].

Можна погодитися з тим, що «сама культура в широкому антропологічному розумінні цього терміна дозволяє звести воєдино різні сторони людської діяльності, спрямовані на розвиток самої людини й людських співтовариств» [45, с. 150]. Проте бажано: а) враховувати наявність у культурі складових протилежної спрямованості – пор. [44]; б) не протиставляти культуру природі, а пов'язувати її з певним етапом у розвитку життя й буття в цілому – пор. [28, гл. XIII]. Остання ідея конкретизується нижче.

З огляду на поширене (зокрема, у марксистській традиції) підкреслення соціальної сутності людини, слід нагадати, що *соціальність* (організація життєдіяльності у формі функціонування спільнот, від якого істотно залежить буття кожної особини) властива і тваринам. Для людини специфічна не соціальність як така, а «соціокультурне – ... незрівнянно більш зріла форма соціальності, ніж біосоціальне» [17, с. 190]. Не треба, однак, абсолютизувати зазначену специфіку, утруднюючи цим аналіз генези культури й особистості, – тим паче що констатуються, принаймні у вищих тварин, зародкові форми даних феноменів [48].

Згідно з відомою філософською настановою, варто виокремлювати такі *модуси* людської культури: а) *всезагальний* (загальнолюдський); б) *особливі* (зокрема, етнічні, суперетнічні, субетнічні, а також властиві професійним, віковим, гендерним та іншим компонентам соціуму, включно з малими групами, напр. сім'ями); в) *індивідуальні*. Пор. трактування особистості як «одиночного втілення культури, тобто всезагального в людині» [26, с. 261] і як «культури, відображеної в індивідуальній поведінці» [53], причому в останньому випадку малася на увазі насамперед особлива культура, властива певній соціальній спільноті. Насправді, звичайно, до становлення, функціонування й розвитку особистості причетні всі три вищезгадані типи модусів культури.

Подібно до того, як людський організм не тільки функціонує в природному середовищі, але і сам є частиною природи, – так і людина-індивід як носій *особистості* (як *особа* – див. нижче) не тільки перебуває в культурному ото-

ченні, але й може бути розглянутий як *компонент культури*. Разом із тим він є носієм і «співавтором» (одним із творців) культури. Останню думку будемо виражати словами «є *агентом культури*». У разі, коли агент культури свідомо регулює своє функціонування у цій ролі, ми називатимемо його також «*суб'єктом культури*».

Розглядаючи культуру як «місце перебування й перетворення» особистості [10, с. 191], ми констатуємо (стосовно й особистості, й культури загалом) взаємопроникнення їх репродуктивно-нормативної та діалогічно-творчої сторін. Воно знаходить яскравий вияв, наприклад, у тому, що дитина освоює культурний досвід «не тільки у його *сталій формі*, але й як *креативний* потенціал роду...» [20, с. 11].

2. Особистість як якість особи

Окреслений вище підхід знаходить конкретизацію у визначенні *особистості* як такої *якості*² людського індивіда, котра дозволяє йому бути відносно автономним і індивідуально своєрідним суб'єктом культури. Різні індивіди проявляють цю якість різною мірою – як і один індивід на різних етапах життєвого шляху; пор. [30; 32]. З урахуванням сказаного, поняття *особистість* (англ. *personality*, фр. *personnalité*, нім. *Persönlichkeit*, рос. *личность*) коректніше відносити саме до якості, а не до цілісного індивіда (*особи* – англ. *person*, фр. *personne*, нім. *Person*, рос. *лицо*), що володіє (більшою чи меншою мірою) цією якістю³; до речі, важливість розрізнення даних понять відзначалася вже давно – див. [54]. Пор. також розрізнення *особистої* й *особистісної ідентичності* [49]. Звичайно, важко обійтися без вживання слова *особистість* (як і його іншомовних відповідників) для позначення конкретної людини, що володіє обговорюваною якістю, особливо якщо вона досягла високого рівня розвитку. Але таке вживання можна вважати метафоричним.

Розгляд особистості як якості, що різною мірою сформувалася в різних індивідів, дозволяє уникати непродуктивних дискусій із приводу того, наприклад, з якого віку дитину можна «вважати особистістю». Окреслений підхід відкриває шлях до аналізу зародкових форм особистості, виокремлюваних і у філогенезі (про що згадувалось у розділі 1), і в онтогенезі – див. [18, с. 316].

Вважаючи особистість якістю особи, зазвичай підкреслюють (див., наприклад, [30]), що вона являє собою *системну* якість. Можна, однак, висловити сумнів щодо необхідності тут прикметника «системна». Підстави для цього надає філософська традиція, яка розрізняє логічні поняття «якість» і «властивість» (що враховують і деякі дослідники особистості – див. [23, гл. 10]). Ми вважаємо корисним висунуте у розвиток цієї традиції положення, згідно з яким

---

² Застосовуване нами трактування поняття «якість» розкривається нижче.

³ Існує також традиція, що йде від християнської антропології та продовжена екзистенційною психологією, використання німецького терміна «*Person*» (а іноді й російського «*лицо*») для позначення духовної сутності людини – див. [34; 40].

«про якість можна судити лише з того, яку роль стосовно інших речей, явищ, процесів відіграє річ, що має дану якість» [1, с. 32].

Справді, виокремити об'єкт, що має певну якість, серед інших об'єктів можна тільки завдяки тому, що ця якість (яка, нагадаймо, може бути розвинена різною мірою) відображає деяке *відношення* між даним об'єктом та іншими об'єктами («відношення» тут – логічне поняття, яке характеризує, на відміну від «властивості», сукупність, що складається як мінімум із двох об'єктів; у математичній логіці властивість есплікується як одномісний предикат, а відношення – як n -місний предикат, де $n \geq 2$). Зазначене відношення конституює *систему*, що охоплює розглянутий об'єкт як один з її компонентів, і тільки в рамках такої системи може бути встановлена якість об'єкта. Ця якість часто виражається в узагальненій оцінці об'єкта (у найпростішому варіанті – позитивній або негативній), що виноситься виходячи з існуючих у культурі критеріїв, які утворюють у цьому випадку провідну ланку вищезгаданої охоплювальної системи. При такому підході слово «системна» у терміні «системна якість» надлишкове: адже будь-яка якість будь-якого об'єкта є системною в окресленому розумінні.

Викладені міркування легко ілюструються на людинознавчому матеріалі. Одним і тим самим властивостям осіб і спільнот (зокрема тим, які виражаються у певних кількісних показниках) даються різні якісні оцінки залежно від норм, що діють в охоплювальній системі. Наприклад, людина, не придатна, за станом здоров'я, до військової служби, цілком може стати видатним вченим, письменником і т. п. Така характеристика сукупності осіб, як їх рівність або нерівність у цивільних і соціальних правах, дуже по-різному залежить у різних соціумах від властивостей цих осіб (статі, віку, походження, майнового стану тощо). Вироблення (і зміна) критеріїв якісної оцінки різноманітних об'єктів – стосовно й порівняно простих якостей (наприклад, яка відстань є близькою, а яка – далекою), і дуже складних (як, скажімо, позитивна або негативна оцінка суспільного діяча) – слугує одним з важливих різновидів культурних процесів.

Зрозуміло, відмінність між властивістю і якістю відносна. Адже встановити наявність в об'єкта (зокрема, в особи) деякої властивості й кількісно охарактеризувати (виміряти) останню можна теж тільки завдяки певним відношенням між розглянутим та іншими об'єктами. Але ідентифікуючи деяку характеристику об'єкта як його *властивість*, ми маємо право забути про те, зі спиранням на яке відношення були встановлені її наявність і міра («сторони відношення нібито зняті у властивості» [1, с. 39]). Фіксуючи ж *якість* об'єкта, ми пам'ятаємо про те, зі спиранням на яке відношення вона розглядається (у рамках якої системи вона має місце).

Психологічне трактування особистості як якості особи бажано не обмежувати фіксацією функції цієї якості, що виражає відношення між цією особою й культурою (нагадаємо, ця функція дозволяє особі бути відносно автономним та індивідуально своєрідним суб'єктом культури); слід також з'ясувати шляхи реалізації даної функції. Тому будь-які більш-менш стійкі *властивості особи*, що слугують засобами такої реалізації, можна вважати *компонентами особистості* як якості особи. Але ці компоненти проявляють себе по-різному в залежності, насамперед, від властивої особі *спрямованості* (підсистеми особистості,

що охоплює її ціннісно-мотиваційні складові). Прикладом може служити роль психомоторної досконалості («вправності рук») у діяльності кишенькового злодія, з одного боку, і циркового ілюзіоніста, з іншого.

Особистість (як вона трактується у цій статті) – аж ніяк не єдина якість особи. До її якостей можна віднести, наприклад, такі характеристики, що відображають певні сторони зафіксованої вище визначальної функції особистості, як *особистісна свобода* й *особистісна надійність* [5], *адаптаційний потенціал* [15], *суб'єктність* [22; 33], *психологічна суверенність* [41]. Якостями особи доречно вважати і її *здібності* – за їхнього трактування (див. [4; 29; 31]), яке охоплює не тільки функціональні можливості особи (актуальні й потенційні), але й інші її властивості (насамперед, мотиваційні, зазвичай описувані під назвою *схильностей*), істотні для оволодіння тією або іншою діяльністю, її здійснення й удосконалювання в ній. Здібність як якість особи відображає відношення не між нею і культурою в цілому (як це має місце для *особистості*), а між особою і якоюсь сферою культури, наприклад сферою певної професійної діяльності й підготовки до її здійснення.

Ми вказали на надлишковість характеристики особистості як *системної* якості особи (вважаючи всі якості системними в розумінні, розкритому вище). Але ми не відмовляємося від прагнення окреслити специфічне місце особистості серед різних якостей особи, які цікавлять психологів: просто ми прагнемо чіткіше розкрити цю специфіку. Мабуть, вона полягає в тому, що особистість є *інтегративною* якістю особи на відміну від її *парціальних* якостей, зокрема згаданих у попередньому абзаці. Відповідно до сказаного про відносність відмінності між властивостями і якостями, характеристики особи, що становлять зміст її парціальних якостей, можуть бути інтерпретовані і як властивості особи, що виступають компонентами особистості. Таку подвійну інтерпретацію можна поширити на характеристики, що їх психологи називають *особистісними рисами* й *особистісними факторами* – за всієї різноманітності змістів цих понять у різних психологічних школах і підходах.

До сказаного слід додати, що доступні психологам методи реально дозволяють охарактеризувати – і при розгляді поняття «особистість», і стосовно конкретної особи – тільки деяку сукупність складових особистості; збагнення ж особистості як цілого – це *методологічний ідеал*, який, будучи в абсолютному вимірі недосяжний, здатний скеровувати здійснюваний психологом теоретичний і емпіричний пошук.

Таким чином, збагачується, порівняно зі сказаним на початку статті, поняття «інтегративно-особистісний підхід у психології». Стає актуальним наполягання не тільки на цілісності (інтегративності) реальної особи і на необхідності інтеграції конструктивних результатів, отриманих на основі різних концепцій особистості. Ці аспекти інтегративності доповнюються розглядом інтегративного потенціалу категорії «особистість», орієнтованої на максимально повне втілення – у його різноманітних вимірах – *індивідуального* (відповідного окремій особі) *модусу людської культури*.

Гуманістична орієнтація в галузі освіти, виховання, психологічної допомоги тощо передбачає спрямованість: а) на гармонійне вдосконалювання ціліс-

ної *особи*; б) на підвищення рівня її власне *особистісного* розвитку, що вимагає якомога більш повного й органічного (відповідного ресурсам і потенціям особи) її «входження в культуру», причому не тільки як носія, але і як суб'єкта останньої. Утім, точніше говорити про входження в систему, компоненти якої представляють репродуктивно-нормативну й діалогічно-творчу сторони культури у її загальнолюдському, особливих (національних, професійних та ін.) та індивідуальних (особистісних) модусах.

3. Модельне трактування культури і особистості

Додаткові можливості для аналізу особистості й культури в цілому надає розгляд останньої як *системи моделей*. При цьому ми звернулися до узагальненої інтерпретації поняття моделі, фактично використаної у працях М.О. Бернштейна, Ю.М. Лотмана, Я.О. Пономарьова та ін. і експлікованої в [16; 2]. У сучасній культурології та психології (див., напр., [51]), а також в епістемології історії [46] використовують також термін «*патерн*», семантично близький до терміна «*модель*» у його узагальненому значенні.

Згідно з обговорюваною інтерпретацією, *моделлю* вважається будь-яка система, що несе інформацію, яка може бути використана, про іншу (модельовану) систему. При аналізі культури як системи моделей корисно розрізняти:

а) моделі, *вторинні* й *первинні* щодо модельованих систем. З різноманітних моделей, які водночас є вторинними щодо раніше виниклих модельованих систем і первинними щодо систем, які виникнуть пізніше, складається, власне, вся культура;

б) моделі *ідеальні*, *матеріалізовані* й *матеріальні*. Не відтворюючи тут теоретичну характеристику цих типів моделей (див. [3]), звернімо увагу на специфіку проміжного типу – матеріалізованих моделей. Вони існують у матеріальній формі, але її особливості (наприклад, те, чи записана математична формула олівцем на папері, крейдою на класній дошці чи електронним променем на екрані монітора) мало впливають на функціонування таких моделей.

Досить поширене зведення культури до сукупності ідеальних моделей (норм, ментальностей, вірувань, ідеологій, теорій і т.п.) не видається нам оптимальним варіантом: воно утруднює розкриття механізмів функціонування культури. Ми віддаємо перевагу підходові, за яким до складу культури включають не тільки ідеї, але й «їх втілення в інституціях, практиках і артефактах» [51, с. 341]. Вважаємо також за доцільне включати до складу культури й носіїв згаданих ідей.

Якщо обмежують сферу культури лише ідеальними моделями, то абстрагуються, зокрема, від тієї обставини, що культура створюється, підтримується й удосконалюється матеріальними живими істотами (власне, людьми, оскільки йдеться про людську культуру) – з використанням, звичайно, технічних та інших культурних засобів, які, у свою чергу, є продуктами людської діяльності. Пор. констатацію того, що «культура людства творилася за умови певної стійкості й сталості біологічного людського типу» [19, с. 22].

Разом з тим у всіх моделях, з яких складається людська культура, так чи інакше відображаються особливості ідеальних моделей, представлених у *свідомості* людей, а саме:

а) те, що вони несуть про модельовані ними системи ієрархічно структуровану інформацію (*знання*, у широкому розумінні, які можуть існувати у вербальній, образній або змішаній формі);

б) *рефлексивність* цих знань (відповідно до одного з постулатів гуманістичної психології [51], «люди обізнані й обізнані про те, що вони є обізнані, – тобто вони свідомі»). Людськими здійснюється рефлексія не тільки 1-го, але й більш високих порядків. Так, у випадку рефлексії 3-го порядку «я усвідомлюю усвідомлення своєї свідомості» [42, с. 24];

в) описувана за допомогою категорії «*значення*» підготовленість знань до *комунікації* з іншими людьми (та із самим собою як іншим), необхідна, зокрема, для свідомої діяльності: адже «коли я дію на предмет, то я завжди *маю на увазі*... іншу людину, якій моя діяльність адресована» [13, с. 55];

г) описувана за допомогою категорії «*смысл*», у її психологічній інтерпретації, *небезсторонність* цих знань, тобто їхня пов'язаність із властивими індивідові потребами різного рівня – від вітальних (які є базовими) до вищих духовних. При цьому діапазон доступних індивідові рівнів становить важливий показник його особистісного розвитку.

Як відзначає В.П. Зінченко, «у живому знанні є злитими значення й укорінений у бутті особистісний, афективно забарвлений *смысл*» [25, с. 33]. Така злітність безпосередньо характеризує знання, що фігурують у найпоширеніших дискурсах (повсякденних, міфологічних, художніх та ін.). Особливий випадок становлять наукові дискурси, де орієнтація на ідеал раціонально обґрунтованої істини є певною засторогою проти еkleктичного, неконтрольованого злиття значень зі *смыслами*, тож кращими постають такі варіанти, характерні відповідно для природничонаукової й гуманітарної традицій: а) зосередження «афективно забарвленого *смыслу*» не стільки на об'єкті пізнання, скільки на самій пізнавальній діяльності; б) доповнення ідеалу раціонально обґрунтованої істини ідеалом «правди, більшої, а не меншої, ніж істина» [7], коли «афективно забарвлений *смысл*» об'єкта пізнання зберігається, але додаються зусилля до того, щоб цей *смысл* якнайменше спотворював значення цього об'єкта.

У контексті модельної інтерпретації культури особистість та інші абстраговані від реальної живої людини (особи) її якості трактуються як ідеальні моделі (або системи таких моделей – пор. [37]). Носій цих якостей («тілесний індивід з усіма його природженими й набутими властивостями» [30, с. 385]) може бути трактований як та чи інша матеріальна *модель* залежно від того, у співвіднесенні з якою *модельованою системою* і *агентом культури*, який використовує модель, він розглядається. (*Модельне відношення* – див. [2] – є тернарним, тобто пов'язує три системи, назви яких виділені в попередньому реченні.) Наприклад, людина, чия особистість сформувався під потужним впливом якоїсь релігії або ідеології, виявляється для її дослідника вторинною матеріальною моделлю цих утворень. Для юнака, який, за В. Маяковським, шукає, «делать бы жизнь с кого», людина, обрана ним за взірць, постає первинною матеріальною

моделлю образу «Я-ідеального», що формується у психіці юнака (утім, опосередкувальними ланками тут, як правило, виступають моделі, сформовані в рамках мистецтва, пропаганди й т. ін.).

Вказана у розділі 2 визначальна функція особистості (що дозволяє особі бути відносно автономним та індивідуально своєрідним суб'єктом культури) реалізується у різних (хоча й взаємозалежних) «просторах»: *інтраіндивідному*, *інтеріндивідному* (у просторі актуального спілкування з іншими індивідами) і *метаіндивідному* – через здійснювані поза таким спілкуванням внески у формування особистостей інших індивідів [43]. Однак «“іншобуття” індивіда в інших людях» [43, с. 292], зокрема те, що досягається завдяки створеним цим індивідом моделям (*творам*, у найширшому сенсі) не слід розуміти спрощено. Адже твір здійснюється «щораз заново» [12, с. 290]. Задум твору (наприклад, літературного) у свідомості його автора, написаний твір, цей твір у сприйнятті певного читача і т. д. утворюють ланцюг моделей, через послідовне формування яких функціонує культура. Кожна наступна модель у ланцюзі має своїм джерелом попередню – але не тільки її. Механізм функціонування культури можна уявити як складне переплетення подібних ланцюгів. Ланками цих ланцюгів є й особистості (а також особи як носії особистостей). Передбачення О.С. Пушкіна «весь я не умру» виправдалося повною мірою. Але, як відомо, у кожного із шанувальників поета – свій Пушкін.

Один із варіантів конкретизації викладених положень передбачає постулювання того, що кожна особа володіє унікальним *культурним простором*, який складається з двох сфер – *інтракультурної* (внутрішньої) і *екстракультурної* (зовнішньої). В уявленні про культурний простір особи знайшли втілення дві ідеї, зазвичай пов'язувані з категорією «культура»: розгляд культури як єдності колективного та індивідуального буття і як багаторівневої системи.

Інтракультурну сферу (*інтракультуру*) особи утворює багаторівневий «внутрішній соціум», що має унікальну для кожної особи структуру (детальніше див. [36; 37; 38]). Агентами внутрішнього соціуму особи є, зокрема, значущі для неї люди, разом із їхніми творами (точніше, відповідні моделі у психіці вказаної особи). Що ж до екстракультурної сфери (*екстракультури*) особи, то її утворюють різні форми репрезентації цієї особи та її творів в інтракультурах інших осіб. Є важливим, що зміст екстракультури особи лише частково залежить від неї самої – хоча б тому, що елементи цієї екстракультури, входячи до складу інтракультур різних осіб, взаємодіють із іншими компонентами цих інтракультур.

Кожна особа як суб'єкт культури причетна до формування не лише власних творів, які з'являються у межах її культурного простору. Володіючи культурним простором, вона бере участь у творенні багатьох культур.

4. Категорії та поняття у дослідженні особистості

Розробка стисло викладеного вище трактування категорії особистості супроводжувалася методологічною рефлексією. Наведемо деякі міркування, що стали її підсумком.

На нашу думку, вимагає уточнення поширений погляд, за яким *категоріями* деякої наукової галузі вважаються найбільш важливі для неї *поняття*. Спробою здійснити таке уточнення стала *дворівнева модель категорійно-поняттєвого апарату психології* [8]. У трактуванні категорій ця модель іде за М.Г. Ярошевським, який писав: «Категорійний апарат психології... і є той, вирощуваний зусиллями поколінь дослідників психічної реальності, “магічний кристал”, завдяки якому ця реальність стає все більш видимою для наукового бачення і все більш доступною для науково-практичного освоєння. Історично склалося так, що різні “вузли” категорійного апарату психології стали – кожний – центрами роботи різних напрямів і шкіл: категорія дії – функціоналізму й бігевіоризму, категорія образу – структуралізму й гештальтпсихології, категорія мотивації – психоаналізу і т. д.» [50, с. 21]. За усієї важливості трактованих таким чином категорій, логічних вимог до наукових понять вони не задовольняють і, власне, не повинні задовольняти: адже їхнє призначення інше. За своїми логічними, семантичними і психологічними характеристиками категорії примикають не до наукових понять як таких, а до *концептів* [21; 27] – складових індивідуальної й суспільної свідомості, тісніше пов'язаних із повсякденним мисленням і більшою мірою насичених «афективно забарвленими смислами», про які згадує В.П. Зінченко (див. розділ 3).

Репрезентуючи, у рамках певної наукової галузі (зокрема, психології) якийсь аспект буття, кожна категорія знаходить конкретизацію у наукових поняттях, що є компонентами концепцій, гіпотез, теорій. Наприклад, у межах діяльнісного підходу розглянута М.Г. Ярошевським психологічна *категорія дії* знаходить конкретизацію у таких *поняттях* теорії діяльності О.М. Леонтєва, як «операція», «дія», «окрема (особлива) діяльність» (ясно, що «дія» як категорія і «дія» як поняття теорії діяльності – це омоніми, котрі аж ніяк не можна змішувати). Порівняно з категорією поняття, які конкретизують її, є чіткішими за змістом і більшою мірою задовольняють логічні вимоги (бодай послаблені у гуманітарних дисциплінах порівняно з «точними» науками). Такі поняття – разом з термінами, якими вони позначаються (і які несуть на собі, крім іншого, специфіку національних мов), – утворюють *поняттєво-термінологічне поле* даної категорії.

Втім, у попередньому абзаці описано *бажаний* стан, від якого реальний стан справ (зокрема, у психологічній науці) суттєво відрізняється: і в конкретних дослідженнях, і в навчальній літературі поняттєва конкретизація категорій, якщо й здійснюється, то, як правило, не рефлексується. Ми спробували здійснити таку рефлексію: у контексті описуваної дворівневої моделі розгляд особистості як пов'язаного з людським індивідом модусу культури становить наше трактування *категорії особистості*, а характеристика особистості як інтегративної якості особи – це пропонована *поняттєва* конкретизація зазначеного трактування. Спирання на поняття моделі додатково уточнює цю конкретизацію.

5. Деякі перспективи

Перспективу розвитку викладеного вище підходу до характеристики категорії особистості та її поняттєвої конкретизації ми вбачаємо:

– у з'ясуванні співвідношення цього підходу з відомими у психології інтегративними концепціями особистості й індивідуальності (зокрема, побудованими О.Ф. Лазурським, Ф. Лершем, Г. Олпортом, Б.Г. Ананьєвим, В.С. Мерліним), а також з концепціями, в яких зосереджено увагу на генезі й розвитку особистості – див., зокрема [24, 29, 35];

– у розгляді інших, крім *особистості*, інтегративних якостей людського індивіда (такою якістю, наприклад, можна вважати *здоров'я*) і з'ясуванні їх співвідношення з особистістю;

– у розробці (з можливим спіранням, зокрема, на [2]) формалізованої версії пропонованого підходу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. **Ахлибининский Б.В., Храленко Н.И.** Теория качества в науке и практике: Методологический анализ. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1989. – 200 с.
2. **Балл Г.А.** Система понятий для описания объектов приложения интеллекта // Кибернетика. – 1979. – № 2. – С. 109-113.
3. **Балл Г.А.** Теория учебных задач: Психолого-педагогический аспект. – М.: Педагогика, 1990. – 184 с.
4. **Балл Г.О.** Здібності учня та принципи їх урахування в підготовці до професійної праці // Професійно-технічна освіта. – 1998. – № 1. – С. 45-48.
5. **Балл Г.А.** Психология в рациогуманистической перспективе. – К.: Основа, 2006. – 402 с.
6. **Балл Г.** Інтегративно-особистісний підхід у психології: впорядкування головних понять // Психологія і суспільство. – 2009. – № 4. – С. 25-53.
7. **Балл Г.А.** Нормативный профессиональный идеал учёного // Психол. журн. – 2011. – Т. 32. – № 3. – С. 26-45.
8. **Балл Г.А.** «Отношение» в контексте двухуровневой модели категориально-понятийного аппарата психологии // Мир психологии. – 2011. – № 4. (В печати).
9. **Балл Г.А., Мединцев В.А.** Личность как модус культуры и как интегративное качество лица // Мир психологии. – 2010. – № 4. – С. 167-178.
10. **Батракова С.Н.** Методологические проблемы становления педагогического процесса формирования целостной личности // Мир психологии. – 2004. – № 4. – С. 183-193.
11. **Бердяев Н.А.** Философия неравенства. – М.: ИМА-пресс, 1990. – 288 с.
12. **Библер В.С.** От наукоучения – к логике культуры. – М.: Политиздат, 1991. – 413 с.
13. **Библер В.С.** Самостоянье человека: «Предметная деятельность» в концепции Маркса и самодетерминация индивида. – Кемерово: Алеф, 1993. – 96 с.
14. **Библер В.С.** На гранях логики культуры: Книга избранных очерков. – М.: Русск. феноменологич. общ-во, 1997. – 440 с.

15. **Богомолов А.М.** Личностный адаптационный потенциал в контексте системного анализа // Психологич. наука и образование. – 2008. – № 1. – С. 67-73.
16. **Войтко В.І., Балл Г.О.** Узагальнена інтерпретація поняття моделі // Філософська думка. – 1976. – № 1. – С. 58-64.
17. **Воскобойников А.Э., Журавлёв В.В.** Перспективная ретроспектива // Обществ. науки и современность. – 1999. – № 5. – С. 188-191.
18. **Выготский Л.С.** Собр. соч.: В 6 т. – М.: Педагогика, 1983. – Т. 3. – 368 с.
19. **Выготский Л.С.** Собр. соч.: В 6 т. – М.: Педагогика, 1983. – Т. 5. – 369 с.
20. **Давыдов В.В., Кудрявцев В.Т.** Развивающее образование: теоретические основания преемственности дошкольной и начальной школьной ступеней // Вопр. психологии. – 1997. – № 1. – С. 3-18.
21. **Демьянков З.Г.** Понятие и концепт в художественной литературе и в научном языке // Вопр. филологии. – 2001. – № 1. – С. 35-47.
22. **Дерябо С.** Личность: от субъективности к субъектности // Развитие личности. – 2002. – № 3. – С. 261-265.
23. **Елисеев О.П.** Практикум по психологии личности. – СПб.: Питер, 2001. – 560 с.
24. **Завгородняя Е.В.** Понимание личности: попытка интегративного подхода // Горизонты образования. – 2009. – № 2. – С. 7-22.
25. **Зинченко В.П.** Перспектива ближайшего развития развивающего образования // Психологич. наука и образование. – 2000. – № 2. – С. 18-44.
26. **Ильенков Э.В.** Диалектическая логика: Очерки истории и теории. – М.: Политиздат, 1974. – 271 с.
27. **Карасик В.И.** Лингвокультурные концепты: Подходы к изучению // Социолингвистика вчера и сегодня: Сб. науч. трудов: Изд. 2-е, доп. – М.: ИНИОН РАН, 2008. – С. 127-155.
28. **Кемеров В.Е.** Введение в социальную философию: Изд. 3-е, испр. и доп. – М.: Академический проект, 2000. – 314 с.
29. **Костюк Г.С.** Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості. – К.: Радянська школа, 1989. – 609 с.
30. **Леонтьев А.Н.** Избр. психологические произведения: В 2 т. – М.: Педагогика, 1983. – Т. I. – 392 с.
31. **Леонтьев А.Н.** Глава о способностях (рецензия на рукопись Н.С. Лейтеса) // Вопр. психологии. – 2003. – № 2. – С. 7-13.
32. **Леонтьев Д.А.** Очерк психологии личности. – М.: Смысл, 1997. – 64 с.
33. **Леонтьев Д.А.** Что даёт психологии понятие субъекта: субъектность как измерение личности // Эпистемология и философия науки. – 2010. – № 3. – С. 136–153.
34. **Лэнгле А.** Person. Экзистенциально-аналитическая теория личности: Сб. статей: Пер. с нем. – 2-е изд. – М.: Генезис, 2008. – 160 с.
35. **Максименко С.Д.** Генезис существования личности. – К.: Изд-во ООО «КММ», 2006. – 240 с.

36. **Мєдінцев В.** Внутрішній соціум індивіда: суб'єктно-діалогічний підхід // Соціальна психологія. – 2007. – №6. – С. 17–31.
37. **Мєдінцев В.** Категорія «культура» у розбудові діалогічного інтегративного підходу до вивчення особистості // Соціальна психологія. – 2008. – № 5. – С. 23-38.
38. **Мєдінцев В.А.** Суб'єктно-діалогічна модель внутрішнього пространства личности // Вопр. психології. – 2011. – № 3. – С. 73–85.
39. **Межуев В.М.** Идея культуры: Очерки по философии культуры. – М.: Прогресс-Традиция, 2006. – 408 с.
40. **Мухина В.С.** Личность: Мифы и реальность (Альтернативный взгляд. Системный подход. Инновационные аспекты). – Екатеринбург: ИнтелФлай, 2007. – 1072 с.
41. **Нартова-Бочавер С.К.** Человек суверенный: психологическое исследование субъекта в его бытии. – СПб: Питер, 2008. – 400 с.
42. **Петров И.Г.** Время и пространство материального взаимодействия и вневременное, непространственное нематериальное отношение (парадокс, его смысл и значение) // Мир психологии. – 2009. – № 1. – С. 16-25.
43. **Петровский В.А.** «Существование личности» как психологическая проблема // **Петровский А.В., Ярошевский М.Г.** Теоретическая психология. – М.: Издат. центр «Академия», 2001. – С. 286-294.
44. **Поддъяков А.Н.** Противодействие обучению и развитию как психолого-педагогическая проблема // Вопр. психології. – 1999. – № 1. – С. 13-20.
45. **Разлогов К.Э.** Глобальная или массовая? // Обществ. науки и современность. – 2003. – № 2. – С. 143-156.
46. **Старжинский В.П., Табачков А.С.** История и теория: на пути преодоления непредсказуемости прошлого // Вопр. философии. – 2010. – № 1. – С. 33-42.
47. **Старовойтенко Е.Б.** Культурная психология личности. – М.: Академический Проект; Гаудеамус, 2007. – 310 с.
48. **Флиер А.Я.** Принадлежит ли культура только человеку? // Обществ. науки и современность. – 2006. – № 3. – С. 155-161.
49. **Чепелєва Н.В.** Теоретичні засади наративної психології // Наративні психотехнології / За заг. ред. Н.В. Чепелевої. – К.: Главник, 2007. – С. 3-37.
50. **Ярошевский М.Г.** Психология в XX столетии: Теоретические проблемы развития психологической науки: Изд. 2-е, доп. – М.: Политиздат, 1974. – 447 с.
51. **Adams, G., Markus, H.R.** Toward a conception of culture suitable for a social psychology of culture // *The Psychological Foundations of Culture* / Ed. by Mark Schaller, Christian S. Crandall. – Mahwah: Lawrence Erlbaum, 2004. – P. 333-360.
52. Five basic postulates of humanistic psychology / Adapted by Tom Greening from J.F.T. Bugental (1964) // *Journal of Humanistic Psychology*. – 2005. – V. 45. – No. 2. – P. 139.
53. **Honigmann, J.J.** Culture and Personality. – New York: Harper, 1954. – X, 499 p.
54. **Nuttin, J.** La structure de la personnalité. – Paris: PUF, 1971. – 256 p.